

Ž. BARTULOVIĆ, *Pravni akti usmjereni na poticanje inovativnosti trgovaca...*
Zb. Prav. fak. Sveuč. u Rij., vol. 39, br. 4 (Posebni broj), 1479-1503 (2018)

1479

PRAVNI AKTI USMJERENI NA POTICANJE INOVATIVNOSTI TRGOVACA (ANALIZA PRIMJERA IZ HRVATSKE I RIJEKE OD SREDNJEG VIJEKA DO POČETKA 19. STOLJEĆA)

Prof. dr. sc. Željko Bartulović*

UDK: 347.72:94(497.5)

<https://doi.org/10.30925/zpfsr.39.4.2>

Ur.: 12. prosinca 2018.

Pr.: 15. siječnja 2019.

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Autor istražuje relativno slabo istražen pravnopovijesni aspekt razvoja oblika gospodarskog poslovanja i utjecaja države, tj. vladara na njega. Uz spomen antičkih primjera dana je analiza nekih srednjovjekovnih oblika poslovanja, osobito pomorskoga na prostoru Jadrana. Oni se razvijaju bez posebnog utjecaja vlasti, putem trgovačke prakse. U kontinentalnom dijelu Hrvatske utjecaj vladara kao nositelja javne vlasti na razvoj gospodarstva objašnjen je na primjeru Zlatne bule iz 1242. i osnivanja slobodnoga kraljevskog grada Gradeca. Statut Rijeke iz 1530. sadrži više propisa koji svjedoče o težnji mjesnih vlasti za sigurnošću trgovanja i brzim sudskim rješavanjem sporova među trgovcima i pomorcima. Nova inicijativa za razvoj trgovine, osobito pomorske uslijedila je tijekom 18. stoljeća kada je proglašena sloboda plovidbe Jadranom, a Rijeka i Trst postaju slobodne luke. Vladari donose niz upravnogospodarskih reformi koje prati utemeljenje trgovačkih kompanija, priprostih dioničkih društava koja se bave različitim djelatnostima te rast broja trgovaca pojedinaca. Početkom 19. stoljeća trgovačka društva postupno se specijaliziraju, a prati ih rad trgovačke komore, suvremenih školskih institucija, gospodarskih izložbi i sličnih aktivnosti koje potiču gospodarstvo. Gospodarski razvoj prekinut je Prvim svjetskim ratom i višegodišnjim međunarodnim sporovima o razgraničenju između Italije i Kraljevine SHS koje se ponajviše ticalo pripadnosti luke i željeznice što je dovelo do negativnog utjecaja i pada gospodarstva.

Ključne riječi: *trgovački subjekti; srednji vijek; 18. stoljeće; Hrvatska; Rijeka.*

* Dr. sc. Željko Bartulović, redoviti profesor, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet; zeljko@pravri.hr.

Ovaj je rad izrađen uz potporu Hrvatske zaklade za znanost, projekt br. 9366 "Pravni aspekti korporativnih akvizicija i restrukturiranje društava utemeljenih na znanju" i Sveučilišta u Rijeci, projekt br. 13.08.1.2.01 "Zaštita korisnika na hrvatskom i europskom tržištu financijskih usluga".

1. UVOD

Povijest pruža relevantne primjere o prilagodbama trgovaca u obavljanju svoje djelatnosti, oblicima njihovog organiziranja koji ukazuju na visok stupanj poslovne inventivnosti. S druge strane nalazi se država koja svojim aktivnostima i propisima utječe i usmjerava razvoj gospodarskih aktivnosti pa tako i oblika organiziranja. Međusobni utjecaj gospodarstva, države i prava postoji, ali istraživanje povijesnih primjera pravnih propisa, njihovih međusobnih utjecaja, kao i pravna analiza propisa i rada pojedinih pravnih subjekata u ovom specifičnom području nije česta u pravnopovijesnoj znanosti.

Rijeka, kao luka i industrijski grad bila je predmetom povijesnih istraživanja, ali istraživanje pravnog aspekta relativno je efemerno zastupljeno u postojećoj literaturi. Bilo bi korisno raditi na interdisciplinarnom istraživanju pravnih povjesničara i povjesničara ekonomije.

2. PRIMJERI IZ ANTIČKE POVIJESTI

U starom Egiptu bila je razvijena trgovina, ali vanjska trgovina odvijala se putem države koja je organizirala razmjenu robe sa strancima i time pomagala njezin razvoj.¹ Zaštitu trgovaca u svrhu poticanja trgovine poznavali su i Hetiti pa se u članku 5. „Ubojstvo trgovca“ zakonika iz 16. stoljeća pr. Kr. ono kažnjava s vrlo visokom odštetom u visini od 100 mina srebra.²

Rimska država pokušala je krizu carstva od sredine 3. stoljeća po Kr. prevladati uvođenjem reformi u doba Dioklecijana, a dio njih odnosio se i na državnu regulativu gospodarskih djelatnosti. U Rimu su postojale udruge obrtnika, trgovaca (*collegia negotiatorum*) i pomorskih prijevoznika (*navicularii*). Ranije su vladari davali povlastice kako bi ih potaknuli, ali su ih i nadzirali, osobito udruge koje su snabdijevale Rim hranom, a kasnije ih stavljaju pod državni monopol. Postupno se obrtnici vezuju za svoja zanimanja i ne mogu ih slobodno birati, a to potvrđuje i Dioklecijan. Trgovci u naseljima također osnivaju svoju udruge. Isključivanje privatnih poduzetnika i intervencionizam države neki autori nazivaju „vojno-industrijski kompleks“.³ Dioklecijanove reforme tek su dijelom polučile privremeni uspjeh.

3. PRIMJERI SREDNJOVJEKOVNOGA NORMIRANJA GOSPODARSTVA

Propašću Rimskog Carstva dolazi do zamiranja robnonovčanoga gospodarstva, pa tako i raznih oblika udruživanja, uz povremene uzlete, npr. u doba karolinške

1 Bartulović, Ž., *Povijest prava i države – Opća povijest*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2014., str. 21.

2 Ibid., str. 33.

3 Karajović, E., *Dioklecijanov edikt o cenama*, Kragujevac, Pravni fakultet u Kragujevcu, 1997., str. 64-67, 79, 87; Boras, M. i Margetić, L., *Rimsko pravo*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998., str. 197-198; Bujuklić, Ž., *Rimsko privatno pravo*, Beograd, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, 2016., str. 47.

renesanse. Novi razvoj započinje još za križarskih ratova kada dolazi do izravnih dodira Zapada i Istoka pa i početaka izravne trgovine, osobito od 13. stoljeća. Takav razvoj dovodi do razvoja trgovine u komunama na Apeninskom poluotoku i na istočnoj obali Jadrana, npr. u Zadru i Dubrovniku. I pravna znanost se „budi“ marom glosatora i postglosatora. Potonji, proučavaju ne samo rimsko pravo, već i statute sjevernotalijanskih komuna jer sadrže i nove oblike trgovačkih poslova. Tako se i u Veneciji, koja je važna zbog utjecaja na istočnu obalu Jadrana, stvaraju novi oblici poslovanja. Temelj mletačkoga gospodarstva je pomorska trgovina u kojoj nailazimo na nove oblike trgovanja pa i trgovačkog povezivanja.

Takva je, npr. *rogadia* (u Dalmaciji *rogancia*) u kojoj se primatelj stvari obvezuje obaviti posao za davatelja. Trgovac se obvezao prodati robu u ime vlasnika, ali uz svoj rizik, a zarada je u razlici cijene u prodaji i onoga što preda vlasniku. *Collegantia* je, pak, najčešći posao do konca 12. stoljeća. Stranka koja je ostajala u Mlecima (*stans, iactator*) daje dvostruki iznos kapitala, a druga stranka (*procertans, tractator*) putuje i trguje. Dobit dijele napola, a gubitak razmjerno uloženu kapitalu. Splitski statut iz 1312. poznaje koleganciju, ali i socijetet, tj. društvo (*societas*, lib. III., cap 73.) pa Margetić predlaže da je tada riječ o dvostrukoj koleganciji u koju dvije strane unose kapital, a takve ugovore nalazi i u Dubrovniku u 13. stoljeću. Smatra da u Veneciji termin kolegancija označava dvostranu koleganciju dok jednostrana nema svoj poseban pravni naziv.⁴

Entega je ugovor u kojem jedna strana ulaže kapital ili robu, druga strana brod, a mornari rad. To je najrazvijeniji oblik socijeteta u pomorskom poslovanju, svojevrsni srednjovjekovni *joint venture*. Dobit se dijeli na trećine, a izvan Jadrana zbog većeg rizika veći dio dobivaju vlasnik broda i robe, tj. kapitala. Koristio se do 16. stoljeća (Dubrovački statut iz 1272., lib. VII., cap. 42.-53.) *Marinari ad partem* kategorija su mornara koji ne rade za plaću već za udio u dobiti. Patron broda ugovorom je prepuštao određeni dio dobiti od prijevoza robe ili putnika, pri čemu mornari preuzimaju i obveze u održavanju i popravku broda (lib. VII., cap. 1.) i štetu koja je nastala na teretu ako brod nije dobro održavan (lib. VII., cap. 6.). Tijekom 16. i 17. stoljeća ovaj način plovidbe bio je karakterističan za Dubrovnik, pa su ga zvali „ploviti na dubrovački način“. Razlog njegova postojanja nesigurnost je pomorskih putovanja čijim nestankom prevladava mornarski ugovor za plaću. Tu vrstu pomorskog pothvata poznaju statuti Zadra (lib. I., cap. 71.), Ancone (cap. 44.) i Trania (cap. 10. i 12.). Društvo karatista nastaje kada se pri izgradnji ili korištenju broda vlasnički udio idealno dijeli na 12 ili 24 karata. Suvlasnici ovisno o visini udjela stječu pravo na udio u dobiti.⁵ To je oblik priprostoga dioničkog društva, koji se također koristio zbog

4 Margetić, L., *Antika i srednji vijek*, Studije, Zagreb, HAZU, Vitagraf i Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1995., str. 205; isti, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Obvezno pravo*, Zagreb – Rijeka, HAZU, Vitagraf, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1997., str. 263-284, a o socijetetu osobito na str. 275-280; Kostrenčić, M., *Pomorsko pravo u statutima primorskih naših gradova i otoka*, Zagreb, Mjesečnik pravičnog društva u Zagrebu, 5/1915., str. 287; Beuc, I., *Povijest država i prava na području SFRJ*, Zagreb, Pravni fakultet Zagreb, 1988., str. 309; Statut Grada Splita, Split, Književni krug Split, 1998.

5 Kostrenčić, M., *Pomorsko pravo*, 9/1914., str. 962; Šundrica, Z., *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*, Dubrovnik, Historijski arhiv Dubrovnik, 1972., str. 15; Cvitanić, A., *Naše*

velikog rizika od propasti broda u to doba.

Ribarska družina oblik je udruživanja u kojem jedna strana daje brod, druga mreže, a ribari ulažu radnu snagu. Dobit se dijeli u različitim omjerima. Ribolov se organizira na mjestima bogatim ribom, tzv. *pošte*, koje su pojedine komune ili naselja smatrala svojim što je oblik specifičnoga srednjovjekovnog skupnog vlasništva. Dio ribe ponekad se davao i feudalcu ili vladaru na temelju njihova regalnog prava.⁶

I u kontinentalnoj Hrvatskoj dolazi do razvoja gradskih naselja čiji gospodarski temelj nije poljoprivreda već obrt i trgovina. Kao i drugdje u Europi, jedan od oblika nastanka takvih naselja su povelje o utemeljenju povlaštenih slobodnih i kraljevskih gradova. Tako su sačuvane povlastice Varaždinu iz 1220., Virovitici 1234., Samoboru 1242., Križevcima 1252., Bihaću 1279., Koprivnici 1356. Zlatna Bula Bele IV. Gradecu iz 1242. sadrži najpotpuniji popis povlastica za hrvatske i ugarske kraljevske gradove. Kralj daje pravo slobodnog naseljavanja pozivajući „goste“ (*hospites*) na naseljavanje (usp. danas stjecanje državljanstva i radne dozvole). Za opljačkanu imovinu, ako se ne nađu krivci, odgovara vlast tog teritorija čime se privlače trgovci kojima se jamči zaštita i naknada štete. Građani Gradeca ne plaćaju carine unutar državnih granica (usp. današnje bescarinske zone). Biraju najvišega službenika, gradskog suca na godinu dana, a vladar ga potvrđuje. Osoba bez potomaka slobodno raspolaže pokretninama, a nekretnine nakon savjetovanja sa sugrađanima može ostaviti ženi ili rođaku koji ih ne mogu otuđiti strancima. Ako netko umre bez oporuke, a nema žene i rođaka, ugledni građani podijelit će imovinu, dvije trećine sirotninji i crkvama, a jednu trećinu gradu. Grad je dužan kralju pomoći s deset opremljenih vojnika i dati hranu, tj. „zalazninu” samo kada u grad dođe kralj, vojvoda Slavonije i ban. Kralj je dao naseljenicima zemljište oko naselja i oslobodio građane svih obveza sljedećih pet godina.⁷ Zanimljivo je da se u takvoj trgovačko-obrtničkoj sredini tijekom 14. stoljeća spominju žene koje imaju poslovnu sposobnost, zastupnice muževa, ravnopravne partnerice u poslovanju pa čak i da samostalno obavljaju poslovanje. Apostolova Maršavelski upozorava na, npr. „gospođu Margaretu trgovkinju“ (*domine Magarethe institricis*), da gradski „statut“ iz 1425. spominje „hljebarice“, da su „solarice“ praktično imale monopol nad ovom važnom trgovinom, a vrela čuvaju podatke o desetinama trgovkinja, krčmarica i „uglednih poslovnih žena“ koje se upuštaju i u kreditorske poslove.⁸

srednjovjekovno pomorsko pravo, Split, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. XVI, Split, 1979., str. 222; „Dubrovnik“, u: Pomorska enciklopedija, knj. 2, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975., str. 272; Margetić, L., Srednjovjekovno, Obvezno pravo, str. 263-279; Bartulović, Ž. i Aflić, M., *Sailor's service from medieval time to modern maritime labour conventions*, Rijeka, Pomorski zbornik, 55/2018., str. 15.

6 Beuc I., *Povijest*, str. 309; Bartulović, Ž., *Povijest hrvatskog prava i države (kompandij)*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2008./2009., str. 23.

7 Margetić, L., Sirotković, H. i Bartulović, Ž., *Vrela iz pravne povijesti naroda SFR Jugoslavije*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1989., str. 33-35; Margetić, L. i Apostolova Maršavelska, M., *Hrvatsko srednjovjekovno pravo – vrela s komentarom*, Zagreb, Narodne novine, 1990., str. 54-60 za Gradec. Ne možemo se upuštati u analize kojem je tipu grada pripadao Gradec, njemački, ugarski, slavonski. O tome vidi, npr. Margetić, L., Zagreb i Slavonija, Izbor studija, Zagreb – Rijeka, HAZU, Vitagraf, Adamić, 2000., str. 205-206.

8 Margetić L. i Apostolova Maršavelska M., *Hrvatsko*, str. 105-106; Apostolova Maršavelski, M., *Zagrebački Gradec – Iura possessionaria*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, 1986., str. 118-123.

3.1. Srednjovjekovna Rijeka i Statut iz 1530. godine

Prvi propisi koji se mogu dovesti u svezu s gospodarstvom na prostoru današnje Rijeke sadržani su u Statutu Rijeke iz 1530. (*Statutum terrae Fluminis*). Prema Herkovu, Rijeka je u 16. stoljeću bila „ugledan trgovački grad“, te se s „obzirom na velike koristi“ od trgovine i obrta „nastojalo raznim mjerama... unaprediti i raznim pogodnostima privući što veći broj stranih trgovaca“. Statut predviđa isplatu cijene za prodanu robu u najkraćem roku, tj. istog ili sljedećeg dana, a u slučaju prodaje na poček prema dogovorenom roku, kao i kazne za onoga tko ne izvrši preuzete obveze prema trgovcu. Sporovi po pitanju kupovnine rješavaju se prema skraćenom postupku. Stranom trgovcu pripada i naknada za troškove nastale kašnjenjem isplate cijene (lib. I., cap. 53.).⁹ Upisi u trgovačkim knjigama smatraju se vjerodostojnima (lib. I., cap. 15.).¹⁰ Sporove u trgovačkim poslovima rješavaju suci u skraćenom postupku do 15 dana (lib. I., cap 3. i 9.).¹¹ Vodila se briga o kvaliteti robe na tržištu, koja se morala prodavati javno, a vodio se i nadzor nad mjerama. Mjere i utezi bili su pod nadzorom i bili su podložni godišnjoj provjeri koja se potvrđivala žigom (lib. III., cap. 39.-41., lib. IV., cap 14.).¹² Kupci su na zahtjev tržnih nadzornika morali predložiti robu te dati izjavu o količini i cijeni kupljenoga. Trgovački i obrtnički poslovi bili su ograničeni tijekom blagdana i praznika, osim za potkivače, ali ipak uz mogućnost opskrbe živežnim namirnicama (lib. IV., cap. 1.).¹³ Postojali su i trgovački cehovi koji su vodili nadzor nad svojim članovima. Statut propisuje cjenike za meso, ribu i kruh te usluge trhonoša.¹⁴ Strancima nije bilo dopušteno kupovati drvo niti tkanine na veliko (lib. IV., cap. 13.).¹⁵ Statut spominje bratovštine (*fraternitates*) (lib. II., cap. 13. i 17.)

- 9 Tekst i prijevod Riječkog statuta prema: Herkov, Z., Statut grada Rijeke iz godine 1530., Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948. Lib. I., cap 53. „O kupovanju trgovačke robe i o isplatama trgovcima za njihovu robu“: „U svrhu da bi naš gradi bio što bogatiji i da našem kralju porastu prihodi od daća množinom trgovaca, koji će dolaziti ovamo u što većem broju svojom robom radi brze isplate njihove robe...“.
- 10 Riječki statut, lib. I., cap. 15. „O vjerodostojnosti isprava i ostalih spisa“: „... neka se i knjigama trgovaca, ljekarnika i dućandžija grada Rijeke, ako su uredno pisane, dade puna vjerodostojnost, ali samo u pogledu stvari, koje se odnose na njihovo poslovanje.“
- 11 Riječki statut, lib. I., cap. 3. O sudovanju strancima. „I u parnicama trgovačkim i pomorskim može se postupati u svako doba i presuditi i predati ih na ovrhu, izuzevši praznika u čast Božju“. Cap. 9. O parnicama, u kojima nije potrebna tužba: „... i u parnicama o plaći odnosno trgovačkoj robi... bilo kojeg dana, za vrijeme praznika ili izvan toga vremena, za vrijeme sudbenih i izvansudbenih svetkovina, bilo po redosljedu ili mimo njega, izuzevši svetkovina, određenih u slavu Božju.“
- 12 Riječki statut, lib. III., cap. 39. „O krivotvorenju mjera i utega“, cap. 40. „O načinu mjerenja tkanina od lana i vune“ i cap. 41. „O patvaranju vina i trgovačke robe“, lib. IV., cap. 14. „O tom, da se mjere za žito i ostale svakovrsne mjere imaju providjeti žigom, i koliko ima službenik primiti za označivanje žigom i mjerenje“.
- 13 Riječki statut, lib. IV., cap. 1. „O zabrani, da se na blagdane posluje i drži otvorene trgovine“.
- 14 Riječki statut, lib. IV., cap. 8. „O pekarima ili prodavačima kruha i o cjeniku kruha“, cap. 10. „O mesarima i ostalim prodavačima mesa na klaonici“; cap. 11. „O ribarima i ostalim prodavačima riba“, cap. 15. „O trhonošama, koje nose terete u gradu Rijeci, i o njihovoj nagradi“. Herkov, Z., Statut, str. 109-112.
- 15 Riječki statut, lib. IV., cap. 13. „O strancima, koji kupuju drvo i tkanine u gradu Rijeci“.

koje moguće okupljaju i obrtnike.¹⁶ Tako bratovština sv. Mihaela okuplja obučare (*caligari e zavatini*), a bratovština sv. Nikole mornare i ribare.¹⁷

4. PRAVNI AKTI I RAZVOJ GOSPODARSTVA U RIJECI TIJEKOM 18. STOLJEĆA

Rijeka je bila dijelom habsburških posjeda te je potpadala pod nadležnost različitih dvorskih tijela koja su skrbila o prihodima države i upravi državnom imovinom. Dvorska komora osnovana je 1527. i vodila je skrb o prihodima i rashodima, nadzoru zemaljskih komora, preuzimanju viška prihoda u zemljama Monarhije, financiranju dvora i vojske. Godine 1705. utemeljena je Bečka gradska banka (*Wiener Stadtbank*), a 1714. Opća banka (*Universalbankalität*) za novčarske poslove. Komercijalni kolegij za unapređenje trgovine utemeljen je u Beču 1666., a 1718. Glavni komercijalni kolegij (*Haupt-Kommerzienkollegium*). Za područje Hrvatske i Ugarske postojala je Ugarska komora koja je do 1715. ovisna o bečkoj Komori. Ona je nadzirala prihode vladara i upravljanje imanjima, poslovanje kraljevskih gradova te prikupljala vladarske prihode. Od 1772. preuzela je uzdržavanje organa upravnih vlasti u Hrvatskoj, prikupljajući poreze i dostavljajući Hrvatskoj potrebne iznose. Dvorska komora u kraljevo ime upravlja zemljištem čiji prihodi idu za uzdržavanje krajiške vojske.¹⁸

Habsburška Monarhija do početka 18. stoljeća nije poticala pomorsku trgovinu i razvoj luka. Do promjene dolazi kada na prijestolje dolazi car Karlo VI. 1711. On je stigao iz Španjolske, tadašnje pomorske sile pa želi iskoristiti pomorske potencijale monarhije. Mletačka Republika do tada je polagala prava na Jadransko more nazivajući ga svojim zaljevom (*Gulfum*). Car Karlo VI., 2. lipnja 1717. manifestom proglašava *radi promicanja, uređenja i uvećanja trgovine u našim nasljednim zemljama... da smo smatrali uputnim i korisnim opskrbiti svim važim sredstvima, te prihvatiti i podupirati one koji bi izrazili želju nastaniti se ondje i priznati im među svim drugim sredstvima sigurnu i slobodnu plovidbu Jadranom*. Uslijedio je političko-trgovački ugovor sa sultanom Ahmedom III. o slobodi trgovine podanika na rijekama, moru i kopnu 27. srpnja 1718. godine.¹⁹

Nov poticaj uslijedio je patentom Karla VI., 18. ožujka 1719. Gradovi Trst i Rijeka proglašeni su slobodnim lukama (toč. 3.). Osobito se ističe pravo na doseljavanje

16 Petranović, A., „Riječko” uz rimsko pravo (ex Statuto Terrae Fluminis anno MDXXX), Rijeka, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 2018., vol. 39/3, str. 36.

17 Bartulović, Ž., Pravni aspekt srednjovjekovnih bratovština sa osvrtom na Rijeku, Rijeka, Sveti Vid: Zbornik, Izdavački centar Rijeka, 1995., str. 120.; Torcoletti, L. M., *Le confraternite fiumane*, Roma, Fiume, Rivista semestrale di Studi Fiumani, vol 2/1954., str. 83-89; Kobler, G., *Povijest Rijeke*, knj. druga, Opatija, Preluk, 1996., str. 276-278.

18 Beuc, I. *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, Zagreb, Arhiv Hrvatske, 1969., str. 29-31; isti, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Pravnopovijesne studije, Zagreb, Pravni fakultet Zagreb, 1985., str. 178-179.

19 Ilustrirana povijest jadranskog pomorstva, Zagreb, Stvarnost, 1975., str. 97 i 100; Lukežić, I., *Gospodarska komora u Rijeci od Ilirskih provincija do danas*, Rijeka, Hrvatska gospodarska komora – Županijska komora Rijeka, 2015., str. 12.

stranih brodovlasnika i trgovaca i njihova zaštita (toč. 1.). Vladar obećava dovršiti, popraviti ili izgraditi glavne ceste, a trgovci će u svim lukama i vodama pristajati bez pratlje ili dozvole (toč. 2.). Tako je 1728. u promet puštena cesta Karolina (nazvana prema caru) koja je povezivala Rijeku s Karlovcem. To je ujedno i spoj s rijekama Kupom, Savom i Dunavom s, tzv. „žitnim putom“. Svaki trgovac i pomorac može slobodno uploviti, isploviti i poslovati uz plaćanje zaštitne pristojbe, uzgredice, regalije i maltarine te 1,5 % konzularne ili admiralitetne carine od vrijednosti prodane robe. Izgradit će se i karantena, što je učinjeno 1726. Brod koji skrivi nasilje smatra se gusarskim pa će naknaditi štetu i kad otplovi u drugu luku. Komora će izgraditi trgovačka skladišta (toč. 4.). Utemeljiti će se osiguravajuća banka ili kompanija za pomoć brodovima u slučaju novčane oskudice (toč. 5.). Trgovcima koji dođu u luku suditi će poseban mjenični sud (toč. 6.) koji je utemeljen 20. svibnja 1722. sa sucem i četiri porotnika. Trgovci se smiju nastaniti unutar gradova bez posebnih nameta i poreza (toč. 7.). U slučaju rata trgovci mogu otići u roku od godine dana s robom i ne smiju se uzaptiti (toč. 8.). Zabranjen je *ius naufragii*, tj. pravo prisvajanja spašenih stvari u slučaju brodoloma (toč. 9.). Važna je povlastica kojom su trgovci izuzeti od ukonačivanja vojske (toč. 10.). Unaprjeđenje trgovine trebalo je donijeti oslobođanje brodova od pregleda, ali uz posjedovanje putnih isprava i popisa brodskog tovara (toč. 11.). Konačno, svaka „nacija“ može u gradu ili izvan njega sagraditi javnu zgradu za poslovanje, a trgovcima se potvrđuju sve stvarne i osobne slobode koje su moguće (toč. 12.).²⁰

Ekonomisti od 16. stoljeća ukazuju na potrebu osnivanja trgovačkih kompanija kojima će vladari davati koncesije i nadzirati ih lakše nego pojedince, tzv. trgovce-avanturiste (*merchant adventurers*). One raspolažu većim kapitalom, pa će sigurnije poslovati i oružano osiguravati brodove. Najstarije su bile engleske Ruska kompanija (*Moskovy Company*, 1554.), Levantska (1581.), Istočnoindijska (1600.) i nizozemska Istočnoindijska kompanija (1602.).²¹ Zbivanja u Rijeci možemo promatrati u okviru merkantilističkog sustava, bogatstvo države mjeri se količinom novca, proizvodnja je podređena prometu i stjecanju novca, osobito izvozom.²²

Važan korak u poslovanju bilo je utemeljenje *Carske privilegirane kompanije (Istočnoindijska, Orijentalna)* 28. srpnja 1719., sa sjedištem u Beču u svrhu trgovine s Levantom i Dalekim istokom, s podružnicama u Rijeci i Bakru te Beogradu i Messini koji su tada bili unutar Carstva.²³ S kapitalom od 75.000 forinti trebala je oživjeti trgovinu s Turskom i gradnju brodova, osnivati manufakture i mrežu skladišta. Dobiva povlasticu gradnje brodova u Trstu, Rijeci i Bakru. Birokratsko poslovanje i

20 Herkov, Z., *Gradnja ratnih brodova u Kraljevici 1764.-1767.*, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazina i Rijeke, pos. izd., sv. 6, 1979., str. 166-169; Lukežić, I., *Gospodarska*, str. 12.

21 Herkov, *Gradnja*, str. 30; Margetić, L., *Opća povijest prava i države*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998., str. 151; Klinger, W., *Prva globalizacija: kolonijalna ekspanzija i trgovačke kompanije*, u: *Doba modernizacije, 1780.-1830. More, Rijeka, Srednja Europa* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 16-18.

22 O Rijeci i politici merkantilizma vidi: Šišul, N., *Gospodarska politika Austrije i Rijeka 1780.-1830.*, u: *Doba modernizacije*, str. 77-99.

23 Herkov, Z., *Gradnja*, str. 30; Dubrović, E., *Rijeka – južni pol Srednje Europe*, Rijeka, Društvo povjesničara umjetnosti Rijeke, 2018., str. 39.

slabe financije dovode do stečaja 1731. i ukinuća 1742. Poslovnica u Rijeci imala je monopol trgovine na veliko u gradu, a 1721. osnovala je radionicu za preradu voska i svijeća i tvornicu užadi. Direktora poslovnice, Oesterreichera iz Kemptena, Lukežić opisuje kao *prvog predstavnika modernog managementa merkantilističkog tipa u Rijeci*. Poduzetnici i strani majstori daju gradu kozmopolitsku crtu.²⁴

Dio plana bilo je utemeljenje Indijske kompanije u Oostendeu, u Habsburškoj Nizozemskoj 1722., ali nakratko jer su se Britanci tome protivili. Bezuspješni pokušaji nastavljaju se do konca 18. stoljeća. William Bolts 1775. u Trstu osniva Azijsku kompaniju uz pomoć bankara iz Antwerpena, koja je trgovala u jugoistočnoj Africi, Indiji i Kini na temelju desetogodišnje povlastice. Kapital je uvećan 1781. javnom ponudom 1.000 dionica, ali 1785. kompanija bankrotira. Poslovanje je izazvalo otpor Portugalaca, Engleza i Danaca koji nisu htjeli jačanje habsburške trgovine.²⁵

Bilo je to doba turskih ratova i potrebe zaštite plovidbe na Jadranu. Car je 1733. htio kupiti brodogradilište u Trstu za potrebe arsenala, ali dvor nije imao kapitala za to. Pokušaj obnove ratne mornarice slijedi 1742. Sklapa se i, tzv. „prijateljski ugovor“ o slobodnoj plovidbi s gusarima jer 1748. nema obrane od upada alžirskih, tuniskih i tripolitanskih pirata, tzv. *barbareski*. Država nameće brodovlasnicima „javno-privatno“ partnerstvo tražeći da se naoružaju o svom trošku jer ona nema mornaricu za zaštitu pomorske trgovine. Uzaludna je i gradnja fregata *Aurora* i *Stella matutine* u Kraljevici od 1764. do 1766., poslije prodanih Toskani. Uspjeh je bila tek pravna regulacija plovidbe Ediktom o plovidbi 1774. godine.²⁶

Dvor se okreće osnivanju upravno-gospodarskih ustanova za razvoj trgovine. Vrhovna trgovačka intendantca (*Kommerzialhauptintendantz, Suprema Intendenza commerciale*) utemeljena je u Trstu 1731. i podređena Predstavništvu Komore kranjske, sa zadaćom istraživanja i razvijanja trgovine na austrijskom primorju, ali bez političkih nadležnosti. Marija Terezija 1746. u Beču osniva Trgovački direktorij (*Commerzien Ober-Directorium*), preustrojen 1753., koji djeluje do 1772., kada mijenja naziv u Trgovački savjet, čime država centralizira razvojnu politiku trgovine. U nasljednim zemljama osniva istoimena niža tijela. U Trstu je 1749. grof Wiesenhausen imenovan intendantom Austrijskog primorja i kapetanom Trsta, ovisnom o Vrhovnom direktoriju u Beču. Time je upravno-politička organizacija proširena na Austrijsko primorje. U Rijeci je 26. siječnja 1753. osnovano *Cesarsko kraljevsko namjesništvo (Komerzasesorij)* za kapetanate Rijeke, Trsata i Bakra za izvršenje politike tršćanske Intendancije. Sudbenost u trgovačkim i mjeničnim predmetima prenesena je na *Mjenbeno-trgovačko sudište* i *Pomorski konzulat (Tribunale cambio mercantile e Consolato di mare)*. Primorska trgovinska provincija (*Provincia mercantile del Litorale, Austrijsko primorje*) osnovana 1753. sa sjedištem u Trstu obuhvaća luke: Akvileju, Trst, Rijeku, Bakar, Kraljevicu, Senj i Bag. Podčinjena je tršćanskoj

24 Lukežić, I., *Gospodarska*, str. 13; Žic, I., *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, Adamić, 1998., str. 47-48; isti, *Riječki orao, venecijanski lav i rimska vučica*, Rijeka, Adamić, 2003., str. 108.

25 Herkov, Z., *Gradnja*, str. 32; Fussenegger, G., Marija Terezija, Zagreb, Alfa, 1981., str. 35. Dubrović, E., *Rijeka – južni pol Srednje Europe*, Društvo povjesničara umjetnosti, Rijeka, 2018., str. 39-40. Vidi i https://en.wikipedia.org/wiki/Austrian_East_India_Company, 19. prosinca 2018.

26 Herkov, Z., *Gradnja*, str. 31, 41-44, 92 i d.

Intendanci, čiji je intendant, kapetan Trsta nadležan za upravu, trgovinu, pomorstvo i zdravstvo. Rijeka i Trst zadržali su režim „slobodnih luka“.²⁷

Nakon upravnih promjena usmjerenih razvoju pomorske trgovine dvor je putem Trgovačke direkcije u Beču krenuo u poslovni pothvat i 1750. utemeljio Tršćansko-riječku privilegiranu kompaniju s koncesijom trgovine i prerade šećera u nasljednim zemljama Monarhije, uz pravo izgradnje zgrada i skladišta, oslobođenje carina i daća za uvoz sirovine u Rijeku i Trst, daljnju prodaju bez carine i samo uz trošarinu te izgradnju vlastitih brodova. Svi su zaposleni oslobođeni kmetskih davanja i tlaka te ukonačivanja vojske. Kapital od 1.088.000 forinti podijeljen je u 1.364 dionice između 231 dioničara. Najveći je bio grof de Fries s 256 dionica, a većinu imaju trgovci i bankari iz Beča, Hamburga i Antwerpena, jer je austrijska Nizozemska bila najrazvijenije pomorsko-trgovačko područje onog doba. Mariji Tereziji poklonjeno je 13 dionica. Nizozemski dioničari imali su 43 glasa u skupštini dioničara 1752., a austrijski 22. Dionice su imale pravni status nekretnina, a stranac vlasnik najmanje 20 dionica bio je u nasljednom pravu izjednačen s domaćim osobama. Dionice stranaca nisu se smjele konfiscirati ni u slučaju rata protiv njihove države. Kompanija je kod namirenja potraživanja imala pravo prednosti pred ostalim vjerovnicima. Dioničari prethodne kompanije koji su ušli u novu dobivali su za svoj kapital dionice novog društva. Udjeli onih koji su se povukli isplaćivani su u ratama, ali to je Trgovinsko vijeće utvrdilo kao bespredmetno. Na čelu je bila nizozemska trgovačka kuća Arnold iz Antwerpena, a skupštini dioničara predsjedava načelnik Antwerpena Pierre Wellens. Nizozemci su uspjeli da Rijeka bude sjedište Kompanije, iako se Beč protivio. Zaposleno je oko 1.000 radnika, dok su tadašnje manufakture imale tek nekoliko desetaka. Dok u Monarhiji živi feudalni poredak ovdje je za ostarjele i bolesne radnike osnovana siromaška blagajna. Kompanija ima monopol na trgovinu šećera i podružnice od Trsta, Beča, Temišvara, Hersona na Crnom moru, Carigradu, Solunu, Lisabonu, Vera Cruzu, Krimu, Philadelphiji (komanditnu kuću), Santiago de Chilleu itd. Zbog straha od gubitka monopola na šećer širi lepezu poslovanja kopajući ugljen u Labinu, željezo u Trbižu (Tarvisio), živu, osniva manufakture svijeća, voska i potaše u Rijeci, brodogradilišta te talionicu željeza. Uvozila je robu iz Nizozemske (kavu, čaj, papar, sušenu ribu iz Norveške, indigo iz Nantesa itd.). Direktori Kompanije vodili su manje komisije poslove Azijatskog trgovačkog društva *Carski orao* (*Der kaiserliche Adler*). Plaće stručnih radnika iz Nizozemske i Hamburga bile su dvostruko veće nego u matičnim zemljama kako bi ih privukli na dolazak. Uz sjedište je u Rijeci izgrađena rafinerija šećera. Rafinerija postaje jedna od najvećih tvrtki Monarhije i dobiva povlasticu prerade šećera na 25 godina što je produžavano do 1828. Vrhunac je bio koncem 18. stoljeća, a pad je izazvan Napoleonskim ratovima i korištenjem repe umjesto trske, čemu se nisu uspjeli prilagoditi. Uz to, merkantilističko poslovanje dodjelom vladarskih povlastica potiskuje liberalizacija tržišta. Kompanija je likvidirana odlukom ugarskog sabora u Požunu 1825., a skupština dioničara provela

27 Bartulović, Ž., Sušak 1919.-1947., Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Državni arhiv u Rijeci i Adamić, 2004., str. 15-16; Lukežić, I., Gospodarska, str. 13; Faber, E., Carska gospodarska politika na Jadranu od 1717. do 1776., u: Riječka luka: povijest, izgradnja, promet (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2001., str. 78-81.

je dražbu imovine 1829.²⁸

Inventivni pojedinci traže nove trgovačke putove, npr. grof Rialf Perles, prvi upravitelj Banata, čiji je posjed bio i Grobnik, traži vezu s Rijekom. Za trgovinu žitom preko Rijeke utemeljena je 1759. Temišvarska kompanija. Dobiva desetgodišnju povlasticu za dopremu proizvoda iz Banata u Rijeku i Trst, no zbog gubitaka 1763. radi se sanacijski elaborat i restrukturiranje u Kompaniju Temišvar-Trst, no ona nakon kratkog oporavka propada. Riječka kompanija tražila je od Temišvarske pomoć za otvaranje kuće za prodaju šećera u Temišvaru. Sličnu suradnju planira Trgovinsko vijeće u Bakru, ali plan izvoza banatskog žita propada.²⁹

Trgovačka provincija je ukinuta, a Rijeka reinkorporirana Hrvatskoj 14. veljače 1776. godine. Utemeljena je Severinska županija, a Marija Terezija osniva gubernij u Rijeci s Josephom Maylathom de Szekhelyem na čelu. On postaje i župan nove Severinske županije. Osnutak Riječkog gubernija dao je poticaj izgradnji luke i trgovini žitom iz Panonije. Pod utjecajem Maylatha utemeljena je Trgovačka burza (*La borsa mercantile*) i trgovački Kasino 1779.³⁰

Potom je 1778. utemeljen Bakarski municipij u čiji sastav ulazi Rijeka. Bakar je tada bio najveća hrvatska upravna cjelina s 7.656 stanovnika, dok je Rijeka imala 5.956, a Zagreb 2.815. Riječki patriciji strahuju da ih veći Bakar i gospodarski „proguta“ pa traže priznanje gradskih povlastica. Marija Terezija je 23. travnja 1779. novim aktom odredila da je Rijeka *corpus separatum* neposredno pripojen Ugarskoj kruni. Takav tekst potiče Ugarsku da Rijeku smatra svojom, iako je to dvojbeno jer je i Hrvatska kraljevstvo „pridruženo“ Ugarskoj kruni. Josip II. 20. ožujka 1786. ukida Severinsku županiju i osniva Ugarsko primorje u koji ulazi i riječki kotar. Rijeka je u upravnim i gospodarskim poslovima, kao i čitava Hrvatska, podređena Ugarskom namjesničkom vijeću.³¹ Konac razdoblja označava smrt Josipa II. 1790. Uz Ugarski

28 Dubrović, E., Rijeka, str. 19, 30-34; Toševa Karpowicz, Lj., Masonerija, politika i Rijeka (1785.-1944.), Rijeka, Državni arhiv u Rijeci, 2015., str. 31-32, 43-44. Ona navodi da su Nizozemci i Francuzi utemeljili slobodnozidarsku ložu *L'Ami Solitaire Inconnu a l'Orient de Fiume*, koja se spominje 1769., donoseći liberalan i protuhabsburški duh. Lukežić, I., Trgovačka, str. 14. Lukežić, I., Riječke glose, Opaske o davnim danima, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2004., str. 19-20; Žic, I., Riječki orao, str. 101-103, navodi da je Marija Terezija kupila 12 dionica, grof Chotek 300, Bečka banka 144, izaslanstvo bečkih bankara 144, a Nizozemci 144 dionice. Trkulja, M., Rijeka – središte manufakturne proizvodnje, u: Temelji moderne Rijeke 1780.-1830., Gospodarski i društveni život (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 46. Pasquale Ricci, predsjednik tršćanske Intendance 1762. Vrhovnoj trgovačkoj intendanci daje mišljenje o Rafineriji šećera u Rijeci. On upozorava na skupoću proizvoda kritizirajući tako zaštitu državnog monopola i potrebu konkurencije radi učinkovitosti proizvodnje, predlaže liberalizaciju uvoza sirovine radi prerade u drugim dijelovima države te upozorava da država propisima ne smije previše štititi interese radnika jer će se to odraziti na poslovanje. Opširne podatke o Kompaniji donosi Hofmann, V., Tršćansko-riječka privilegirana kompanija 1775.-1804., u: Doba modernizacije, str. 45-75.

29 Dubrović, E., Rijeka, str. 41-44, 48-49.

30 Dubrović, E., Rijeka, str. 12-13; Tadić, K., Riječka kasina i čitanje novina, u: Temelji moderne Rijeke, str. 143-144; Lukežić, I., Trgovačka, str. 16.

31 Lukežić, I., Trgovačka, str. 14; Žic, I., Kratka, str. 52-53; Hauptman, F., Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma, u: Rijeka, zbornik, Zagreb, Matica hrvatska, 1953., str. 209; Soos, I., Rijeka u središtu interesa mađarske politike, u: Temelji moderne Rijeke, str. 180; Bartulović,

sabor veže se anonimni prijedlog upravne reorganizacije sjevernog Jadrana *Projectum Articuli* prema kojem bi „Ilirskoj naciji“ bila prepuštena Rijeka, Bakar i Kraljevica te Karolińska cesta pa bi grad s okolinom postao trgovački emporij.³²

Važan čimbenik u razvoju gospodarstva je dolazak kvalitetne radne snage. Protestanti u Hrvatskoj nisu imali pravno potvrđen status sve dok Josip II. 1781. nije izdao Patent o vjerskoj toleranciji kada su postali ravnopravni građani i mogli se baviti gospodarstvom, iako su, npr. djelovali u Rijeci. Tako se, prema Dubroviću, u Rijeci širi protestantska radna etika. U tom vremenu dolazi do utemeljenja pravoslavne i židovske općine u Rijeci.³³

Trgovac Jakov Bradičić iz Rijeke 1787. od cara patentom dobiva povlasticu izvoza žita i druge robe na crnomorskom izvoznom pravcu na deset godina, ali propada zbog rata pa 1791. Ugarskom saboru podnosi Nacrt trgovačko-domoljubnog ugarskog društva, nacionalnog društva sa sjedištem u Pešti. Andrija Ljudevit Adamić, poslovna osoba fascinantnih sposobnosti i ostvarenja, prednost daje riječkom pravcu. Adamić, suprotno od kompanija nije utemeljio jedinstvenu trgovačku kuću te uglavnom ostaje vjeran malim ortačkim partnerstvima i dioničkim udjelima u poslovanju, nekima samo za jednokratni pothvat, trguje duhanom, konopljom, hrastovinom, soli itd, ali ipak osniva i osiguravajuća društva. S ocem je 1786. osnovao tvrtku *Simone Adamich & Figlio*. Predlagao je utemeljenje trgovačke kreditne i diskontne banke 1791., a na saboru u Požunu utemeljenje ugarske nacionalne kompanije *Privilegirano društvo za ugarsku trgovinu* sa sjedištem u Rijeci te podružnicom u Pešti.³⁴

U Rijeci su 1804. i 1805./1806. postojale brojne tvornice i manufakture u vlasništvu pojedinaca ili ortaka, kao i 52 trgovca pojedinca.³⁵ U poslovnom životu bilo je i žena. Johanna Catarina Vierendeels, rođ. Neef, Flamanka, žena direktora Trgovačke kompanije Petera Jana Bernarda Vierendeelsa bila je od 1783. do 1794. s Tomasom Giuliancichem „tihi drug“ (*socia tacita*) trgovačke kuće Santa Santarellija za trgovinu drvom i konopljom.³⁶

Engleski putopisac Thomas Watkins 1789. piše: *Rijeka je jedna od rijetkih luka*

Ž., *Povijest hrvatskog*, str. 31, id., Sušak, str. 17-18.

32 Toševa Karpowicz, Lj., *Masonerija*, str. 61-64.

33 Dubrović, E., *Rijeka*, str. 81; Milošević, Miodrag, *Vjerska i građanska snošljivost u Rijeci*, u: *Temelji moderne Rijeke*, str. 131-141.

34 O Adamiću vidi knjigu: Adamićevo doba 1780.-1830., *Riječki trgovac u doba velikih promjena* (ur. Dubrović, E.), *Rijeka, Muzej grada Rijeke*, 2005. Korišteni su podatci: Lukežić, I., *Životopis Andrije Ljudevita Adamića*, str. 15-75; Dubrović, E., *Adamićevi planovi za osnutak prve banke u Rijeci*, str. 86-89; id., *Adamićevi prijedlozi za razvoj trgovine i izvoza preko riječke luke*, str. 184-185; Ress, I., *Adamić i Mihanović na Saboru u Požunu*, str. 187-221; Adamićev i Mihanovićev prijedlog osnivanja *Privilegirano ugarskog društva*, *prir. Labus, N.*, str. 332-338. Vidi i: Dubrović, E., *Rijeka*, str. 17, 35-36, 49-51; Žic, I., *Riječki orao*, str. 106-107.

35 Spominju se manufaktura šešira (vlasnik Giuseppe Fulvi), za izradu kamenog posuda (Giuseppe Pessi) i tvornice: za preradu kože i dugmad (vlasnici Odenigo Minussi i Francesco Rubinić, direktor Giovanni Battista), za konope (braća Cantarelli), za vosak (Giuseppe Pessi), šećer, preradu vune i potaše, a navode se i 52 trgovca, a 1805./1806. rafinerija šećera i tvornica rozolina, šešira, kože, voska, konopa, potaše, duhana sukna. Toševa Karpowicz, Lj., *Masonstvo*, str. 39-40, Lukežić, I., *Trgovačka*, str. 17.

36 Lukežić, I., *Riječke glose* 21.

koje pripadaju austrijskom caru koji je mnogim mudrim povlasticama i zaštitnim mjerama znatno unaprijedio njezin trgovački promet.³⁷ Lukežić citira Ercega: *Rijeka je bila kapitalistička oaza u moru feudalizma... izlazi iz okvira državne zajednice, te izrasta u svjetski poslovni subjekt. Tomu su znatno pridonijeli središnji državni propisi i povlastice, zatim zemaljske odluke i lokalni propisi te, napokon, sami poslovni ljudi svojom poslovnošću i novcem.*³⁸

5. 19. STOLJEĆE – PROCVAT RIJEČKOGA GOSPODARSTVA

Tijekom Napoleonove vlasti od 1809. do 1813. Rijeka je bila dio Građanske Hrvatske i Ilirskih pokrajina. Trgovačke komore nastaju u Francuskoj tijekom 17. stoljeća, a intendant Hrvatske Contades utemeljio je 18. studenoga 1811. Trgovačku komoru u Rijeci. Član komore mogao je postati trgovac s najmanje desetogodišnjim iskustvom. Prvi predsjednik bio je Pavao Scarpa st., a od 1812. de Ridder iz Antwerpena, direktor šećerane. Povratkom austrijske vlasti komora je prestala djelovati 29. rujna 1814. kao francuska ustanova nepoznata u Habsburškoj Monarhiji. U Rijeci i Trstu dekretom su 1812. utemeljene institucije *entrepota* (bescarinske luke za robu namijenjenu daljnjem izvozu), tj. skladišta za austrijsku robu. Iste godine dovršena je Lujzinska cesta od Karlovca do Rijeke. Adamić surađuje s Francuzima i dobiva monopol za trgovinu soli za Ilirske pokrajine i Talijansko Kraljevstvo. Izvješće iz 1814. spominje pet tvrtki za osiguranje (*Camera di sicurita*). I pored ovih aktivnosti stanje gospodarstva u doba francuske vlasti bilo je loše, a engleska pomorska blokada, uvođenje visokih poreza i novačenje stanovništva utječu na njegov pad.³⁹

Ideja mađarskoga nacionalnog gospodarstva od Karpata do Jadrana koja predviđa zaštitne carine nastaje 1790., a kulminira 1848. Nasuprot njoj rađa se koncepcija hrvatskoga gospodarskog preporoda.⁴⁰ Monarhija 1814. umjesto trgovačke komore uvodi dvojicu trgovačkih izaslanika (deputata) koje će na prijedlog trgovaca imenovati tršćanski Gubernij. Na sastanku europskih vladara 1821. u Ljubljani riječko izaslanstvo od cara je u 16 točaka tražilo gospodarske mjere za oživljavanje Rijeke. Hrvatski sabor tražio je povrat primorja što je vladar Franjo II. učinio 1822. i umjesto Severinske županije utemeljio Severinski okrug. Primorje je u vlasti Riječkoga gubernija kao *Litorale Hungarico maritimum commerciale* (*Breg ugarsko morski kupacki*).⁴¹ Nakon prestanka francuske vlasti Marco Susani predlaže proširenje gubernija do Karlovca umjesto ispreplitanja ingerencije s Dvorskim ratnim vijećem i Zagrebačkom županijom. Vincenzo Benzoni predlaže sustav mjeničnih (trgovačkih) sudova radi podizanja kvalitete i sigurnosti poslovanja, a 1829. osnovana je Trgovačka deputacija Rijeke.⁴² Kada 1824. kreće izvoz hrastovih dužica iz Karlovca i Slavonije

37 Id., *Trgovačka*, str. 16.

38 Ibid., str. 15.

39 Ibid., str. 7, 19-21; Žic, I., *Riječki orao*, str. 103-105; Dubrović, E., *Rijeka*, str. 58; Sabljčić, N., *Austrijske i francuske gospodarske prilike*, u: *Temelji moderne Rijeke*, str. 69-73; Bartulović, Ž., *Nacija*, str. 62-63; id., *Sušak*, str. 18-19.

40 Lukežić, I., *Trgovačka*, str. 22-23.

41 Bartulović, Ž., *Sušak*, str. 19-20; Lukežić, I., *Trgovačka*, str. 25.

42 Dubrović, E., *Rijeka*, str. 16; Lukežić, I., *Trgovačka*, str. 25.

u Francusku Adamić predlaže utemeljenje povlaštenoga trgovačkog društva za unaprjeđivanje mađarske trgovine prema moru, ali do toga nije došlo. Grof Janko Drašković u *Disertaciji* 1832. traži jačanje domaćega kapitala i sjedinjenje Rijeke s hrvatskim i slovenskim zemljama te Bosnom u Veliku Iliriju. Predlaže i utemeljenje trgovačkog društva u Rijeci s jakim kapitalom koje bi pomagalo izvoz hrvatskih i ugarskih proizvoda preko mora.⁴³

U revolucionarnim zbivanjima 1848. velikougarska ideja traži izlaz na more i to u Rijeci, što podržava riječki patricijat. Zahtijevanja naroda i Hrvatski sabor ističu pripadnost Rijeke Hrvatskoj. Dvor imenuje Jelačića za guvernera Rijeke, a ustavom 1849. Rijeku priznaje dijelom Hrvatske. Za Bachova neoapsolutizma ukinuto je Ugarsko primorje 1850. i utemeljena je Riječka županija. Niti mađaronska većina pri sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. nije htjela priznati Rijeku dijelom Ugarske, ali naknadno prihvaća reskript s izmijenjenim tekstom § 66. Prema njemu *corpus separatumom* privremeno, do konačnoga dogovora, upravljaju zajednički organi vlasti ugarskog dijela Monarhije (sabor i vlada) u kojima Mađari imaju većinu te u praksi ostvaruju svoju upravu. Mađari su privremenost koristili sve do 1918.⁴⁴

Važnu ulogu u razvoju gospodarstva Rijeke imala je Trgovačka komora. Austrijski privremeni zakon od 18. ožujka 1850. predviđa trgovačke komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci (za Hrvatsko primorje i Liku). Svaki je gospodarstvenik bio obavezan učlaniti se u komoru i plaćati prirez. Ban Jelačić dekretom 21. veljače 1852. utemeljuje komoru u Rijeci koja počinje s radom 11. ožujka. Statut je donesen 1864. U poslove Komore ulazili su mjenjački poslovi, trgovački promet, valutni poslovi, *senzali* (mešetari), trgovačka društva i njihova organizacija, skrb o obrazovnim ustanovama u trgovini i pomorstvu, trgovačko i pomorsko zakonodavstvo, proizvodnja, promet, prijevoz, brodogradnja, vode i ceste, specijalistički obrti, manufakture, tvorničke radionice i pogoni, zaštita vlasništva, povlastica, izumi, industrijski patent, informacije i mišljenja o davanjima, trgovačkim i pomorskim ugovorima, oznakama, konzulatima, karantenama, prometu, telegrafima, pošti, sajmovima, mjerama, uzancama, monetarnoj politici, bankama, štedionicama i osiguravajućim zavodima. Prvi predsjednik Komore bio je Iginio Scarpa. O kozmopolitizmu govori da je u Komori bilo Talijana, Engleza, Francuza, Nijemaca, Austrijanaca, Slovenaca, Židova, Mađara i Čeha te drugih nacija.⁴⁵

Smjer modernizacije, ali i unifikacije propisa, slijedi Pravilnik o industriji uveden carskim patentom 1860. Komora 1866. od vlade traži da se u Rijeci privremeno uvede *Austrijski trgovački zakonik* jer je *nužno urediti trgovačko pravo, i to u smislu što točnije jednakosti, da trgovina uzmogne napredovati, a vieresija povećati se*. Nakon donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868., Komora je ponovno utemeljena 1872. kao ugarska institucija, a 1875. Marijan Derenčin predlaže osnutak zasebne Trgovačke komore u Bakru, ali ona je osnovana u Senju vjerojatno kako bi manje „smetala“ mađarskim interesima. Riječka Komora je 1878. donijela *Zbirku trgovačkih uzanci* (*Usi di piazza*) izmijenjenih i dopunjenih 1907. godine.⁴⁶

43 Lukežić, Trgovačka, str. 22-23, 25, 28-29; Bartulović, Ž., Povijest hrvatskog, str. 37.

44 Bartulović, Ž., Sušak, str. 22-23; id., Povijest hrvatskog, str. 50.

45 Lukežić, I., Trgovačka, str. 41-42, 45, 49.

46 Ibid., str. 67, 76, 92, 97-98, 107, 179.

Od Komore treba razlikovati Trgovačku burzu koja je utemeljena 1891. na poticaj gremija trgovaca i uz pomoć ugarske pomorske vlade, ministarstva. Rijeci je tada ukinut status bescarinske luke (*porto franco*) na prijedlog vlade zbog velikoga duga nastalog modernizacijom luke i investicijama, ali je ostala manja bescarinska zona.⁴⁷

Politika se prelama u pitanjima prometnog povezivanja Rijeke, osobito željezničke veze. Dorotejska cesta od Rijeke do Martinšćice otvorena je 1833. Ugarski sabor u Požunu 1836. donosi Zakon o izgradnji željeznice do Rijeke, ali Beč favorizira Trst. U Rijeci je 1845. sklopljen ugovor Ujedinjenog društva za izgradnju željezničke pruge Vukovar-Rijeka sa sjedištem u Pešti i Rijeci i glavnicom od 25 milijuna forinti pod utjecajem programa Lajosa Kossutha. Tek je 1873. otvorena željeznička pruga do Šentpetera (Pivke) kao i do Karlovca. Ugarska Državna željeznica je od Društva južnih željeznica osnovanog austrijskim kapitalom 1880. otkupila prugu Zagreb-Karlovac kako bi otklonila austrijski utjecaj. Željezničkim tarifama bili su izjednačeni troškovi prijevoza za Trst i Rijeku kako bi se roba privukla u Trst, sve do 1881. kada je za Rijeku tarifa smanjena u omjeru prema manjoj kilometraži.⁴⁸ Ogroman gospodarski pothvat je i izgradnja čitave riječke luke tijekom 19. stoljeća.⁴⁹

Nova generacija gospodarstvenika okreće se samo jednoj djelatnosti, oni ne svaštare. To su industrijalci 19. stoljeća koji sprovode – *idea industriale*.⁵⁰ Umjesto trgovaca pojedinaca koji se bave različitim djelatnostima, nova generacija poduzetnika usredotočila se na jednu djelatnost iako znaju ulagati i u druge tvrtke.

Brodarstvo i brodogradnja među najvažnijim su gospodarskim granama u Rijeci. Opet nailazimo na ženu poduzetnicu, Mariju Franci, rođ. Terzi, za koju je 1853. izgrađen prvi kliper-bark. Radi razvoja brodogradnje Komora 1870. od vlade traži carinske olakšice. Kongres brodovlasnika u Rijeci 1881. raspravlja o stanju i sanaciji austrijske i ugarske mornarice, zamiranju brodogradnje, nezaposlenosti, uvođenju državnih novčanih subvencija kao u Italiji i Francuskoj. Mađari se 1882. povlače iz austrijskog Tršćanskog *Lloyda* i osnivaju kompaniju *Adriu*, početno s 50 % engleskog udjela. Godine 1896. utemeljena je trgovačka udruga *Lloyd Fiumano* s 86 članova, a 1901. utemeljena je karatna zajednica *Indeficienter*, koja 1907. postaje dioničko društvo. Skupština 60 brodovlasnika 1902. zbog toga što brodovlasnici brodove registriraju u Trstu, jer Austrija daje bolje uvjete poslovanja, traži da se brodovi prenesu pod austrijsku zastavu. Brodogradilište *Danubius d.d.* utemeljeno je 1905. i gradi ratne brodove.⁵¹

Gospodarske subjekte nužno prate financijske institucije. Prva bankarsko-mjenjačka kuća u Rijeci *Francesko Corossacz e figlio* utemeljena je 1848. Osnivač

47 Ibid., str. 132-133.

48 Ibid., str. 25-29, 94; Dubrović, E. Rijeka, str. 81-94; Žic, I., Riječki orao, str. 113; Dobrovšak, Lj., Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine, Zagreb, Hrvatski časopis za povijest, 2/2008., str. 492; Bartulović, Ž., Sušak, str. 32.

49 Berkes, J., Izgradnja riječke luke od 1868. do 1918. godine, u: Riječka luka: povijest, izgradnja, promet (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2001., str. 133-164.

50 Dubrović, E., Rijeka, str. 81.

51 Lukežić, I., Trgovačka, str. 52, 84, 114-115, 141, 153, 160, 163; Žic, I., Riječki orao, str. 115-116, 122.

se intabulirao u imovinu riječkih brodovlasnika i ulazio kao karatista u poslovanje. U Rijeci je 1915. djelovalo više privatnih banaka kao i 18 kreditnih banaka i podružnica. Komora 1855. donosi odluku o otvaranju podružnice Austrijske nacionalne banke s kapitalom 500.000 forinti, a 1857. osniva Zajmovnu pomoćnu blagajnu (*Casa usiliaria di credito*) za potporu industrijalaca i obrtnika u slučaju novčanih nedaća. Uz nju rade dva domaća osiguravajuća društva i devet podružnica vanjskih društava. Gradska štedionica (Štedna blagajna) otvorena je 1859. Riječki brodovlasnici su 1865. utemeljili Društvo za pomorsko osiguranje (*Mutua*) s kapitalom od dva milijuna fforina. Mladi židovski trgovac Carlo Kohen 1868. traži od gospodarstvenika dogovor o osnivanju autonomne riječke banke. Ona je utemeljena 1871. s 500.000 forinti glavnice u 2.500 dionica, a 1873. Pučka štedionica s kapitalom od 60.000 forinti u 2.000 dionica. No, poslovanje banaka nije uvijek idealno pa je u doba gospodarske krize 1895. ministar trgovine isticao problem loše uprave javnom ustanovom Javnih skladišta u Rijeci koje je povjereno Ugarskoj eskontnoj i kreditnoj banci koja daje prednost određenim tvrtkama. Upozorio je na veliki utjecaj banaka koje preuzimaju poslovne djelatnosti pa im manji gospodarstvenici ne mogu konkurirati.⁵²

Tijekom 19. stoljeća u Rijeci nastaje niz važnih gospodarskih subjekata od kojih su mnogi dosezali državnu pa i svjetsku važnost. Riječka šećerana likvidirana je 1828., ali iste godine utemeljena je Cesarsko-kraljevska privilegirana manufaktura papira *Smith & Meynier*, koja koristi prvi parni stroj u jugoistočnoj Europi. Riječka domoljubna udruga za otkup prostora nekadašnje šećerane osnovana je 1834., a nju čini 41 dioničar s glavnicom od 35.000 forinti. Duhan se u Rijeci prerađuje od sedamdesetih godina 18. stoljeća, a Karlo Adam Schram iz Rijeke od 1800. trguje duhanom. Država carskim patentom o monopolu na izradu i prodaju duhana 1850./1851. odobrava rad tvornice u nekadašnjoj Rafineriji šećera, najvećoj u Monarhiji s 2.400 radnika. U Rijeci 1851. rade 24 tvornice, 216 trgovaca i veletrgovaca te 180 obrtnika. Proizvodnja torpeda započinje kada je Robert Whitehead 1864. sklopio ugovor o poslovnom pothvatu s Ivanom Vukićem (Luppisom) i Giovannijem Ciottom, kasnijim gradonačelnikom, prema kojem on dobiva 50 % profita, Vukić 40 %, a Ciotta 10 %. Luppis je postupno isplaćen i napušta pothvat, a 1875. utemeljuje se *Whitehead Torpedofabrik & Co. (Fabbrica Torpedini)*, koji je 1905. preoblikovan u dioničko društvo (*Aktiengesellschaft*). Prvo Prvo mađarsko dioničko društvo za čišćenje riže utemeljeno mađarsko-engleskim kapitalom 1881. bila je najveća tvrtka prehrambene industrije. Inicijativom poslovne kuće *Les Fils de A. Deutsch de la Meurt* i putem Opće ugarske kreditne banke utemeljena je Rafinerija kamenog ugljena d.d. u Budimpešti 1882. na 50 godina za podizanje Rafinerije nafte u Rijeci. S vremenom je najveći udio rafinerije pripao S. M. Rotschildu, Mađarskoj općoj kreditnoj banci i Austrijskom neovisnom kreditnom zavodu. Nakon propasti Monarhije 1918., kako bi se izbjegao ulazak ove važne tvrtke u ugarski dio za isplatu ratne odštete Antanti, u financijskoj manipulaciji kupuje ju nizozemska korporacija *Photogen* iza koje je stajao talijanski kapital. Utemeljena je nova tvrtka *Raffineria di olii minerali S.A. (ROMSA)* 1922., a 1926. talijanska udružena naftna industrija *AGIP* preuzima rafineriju. Ipak, industrijalizacija ne zahvaća hrvatsko zaleđe koje ne uživa državne povlastice (npr.

52 Lukežić, I., Riječke glose, str. 101-106, id., Trgovačka, 58, 61, 66, 75, 80, 88, 140, 158.

porto franco) kao Rijeka.⁵³

Uspom gospodarstva praćen je skrbi o kvalitetnom školovanju. Glavna pomorska škola utemeljena je 1852. te privatni pomorsko-trgovački zavod akademija Učilište za brodare-trgovce (*Collegio nautico-commerciale privato convento*). Komora 1855. odlučuje održavati nedjeljna predavanja za mladež koja se kani posvetiti trgovini. Kraljevska vojnopomorska akademija započinje s radom 1856., a 1881. razmatra se otvaranje Trgovačke akademije. Zbog političkih sukoba mađarona i autonomaša talijanski jezik je 1913. ukinut u nastavi na Višoj trgovačkoj školi.⁵⁴

Cjelovitost gospodarskih aktivnosti zaokružuju događanja usmjerena njihovoj promociji. Prva riječka obrtna izložba održana je 1899. Pored Udruženja trgovaca i industrijalaca 1906. utemeljena je Liga tržišnih poslodavaca, a Hrvatski gospodarstvenici utemeljili su 1906. zaseban Trgovačko-obrtnički dom koji nije zaživio. Riječki gospodarstvenici su 1908. utemeljili *Bijelu ruku* - organizaciju za suzbijanje privrednoga kriminala, uglavnom krađa i manjih delikata.⁵⁵

Pozornost privlače pojedina pravna pitanja koja su i danas intrigantna. Liberalna ugarska vlada zabranila je 1891. rad nedjeljom. Kritičari su to tumačili „naopako“, čudeći se nazadnom propisu koji ugrožava osobnu slobodu i prava drugih vjerskih zajednica u državi pa predlažu rad barem do 13:00 nedjeljom. U austrijskom dijelu monarhije zakon dopušten je rad do 10:00.⁵⁶

Konac stoljeća obilježava težnja gospodarstvenika usmjerena promjeni carinske politike Monarhije. Napušta se merkantilistički Colberov sustav u korist zaštite interesa nacionalnog rada što guši trgovinsku razmjenu. Komora 1885. upozorava na napuštanje načela slobode trgovine (*free trade*) i pravedne trgovine (*fair trade*) u korist protekcionizma, iako pozitivnim smatra trgovinske ugovore Monarhije s Njemačkom, Italijom, Švicarskom i Belgijom.⁵⁷

Korisno je usporediti Rijeku s Istrom prema istraživanju Alide Perković koja početak modernizacije simbolično vidi u postavljanju kamena temeljca pomorskog arsenala u Puli 1856. Istra je do 1814. do 1853. i od 1861. do 1880. imala status slobodne carinske zone. Već 1876. u Istri djeluje 1.210 poslovnih subjekata, u industriji 528, trgovini 347, pomorstvu 335, najviše u Puli - 231. Ona ističe aktivnosti Trgovinsko-obrtničke komore u Rovinju (od 1915. u Pazinu), pomoć austrijskih ministarstva financija i željeznica, poljoprivrede i javnih radova. Uspom obilježava rad Ravnateljstva zaklade za rasterećene zemlje, kojim se zemljišni odnosi rješavaju na moderan način, kao i Pomorske uprave u Trstu. Važan je rad državnih novčarskih institucija, npr. Instituta za hipotekarni kredit, Instituta za komunalni kredit, Instituta za promociju malih industrija za Trst i Istru (usporedivo s modernim *start up*-ovima), Komisije za državnu pripomoć Istri 1908. te privatnih, npr. Zajmovnog društva *Istarska posujilnica*, kao i konzorcija industrijalaca. Sve je to popraćeno donošenjem propisa u sferi gospodarstva. To su, npr. Zakon o objavi patentnih prijava 1810.,

53 Id., Trgovačka, str. 25-29, 37, 45; Dubrović, E., str. 81-94; Žic, I., Kratka, str. 95, id. Riječki orao, str. 113, 117-120, Trkulja, M., Rijeka, str. 51.

54 Lukežić, Trgovačka, str. 53, 56, 58, 60, 113, 193.

55 Ibid., str. 144, 177-178, 180.

56 Ibid., 131.

57 Ibid., str. 123-124.

Carski patent o trgovačkim društvima iz 1852., Zakon o vođenju trgovačkih knjiga 1862., Zakon o arbitraži iz 1853., Obrtni zakon 1859. itd. Proklamira se sloboda obrta, a odustaje od koncesija, osim iznimno za kemijske, farmaceutske proizvode, prijevoz osoba, ugostiteljstvo i djelatnosti pod nadzorom policije, npr. tiskovine. Zakon o trgovačkim društvima 1873. utvrđuje ustroj društva, upravljanje, rad tijela uprave, nadzor, razvrgnuće društva i likvidaciju. Izdavali su se certifikati o podrijetlu robe i kompetenciji institucija što zakonom od 1868. radi Komora. U Puli od 1886. radi Ured za robne marke, a održavaju se i izložbene manifestacije.⁵⁸ Očiti su napori austrijskih vlasti u Beču na gospodarskom rastu Istre, ali uvijek u okvirima potreba austrijskoga dijela Monarhije.

6. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE - SLOM RIJEČKOG GOSPODARSTVA 1918. I MEĐUNARODNI AKTI

Rad pokušava utvrditi različite pravne oblike gospodarske djelatnosti i organiziranja poslovnih subjekata na hrvatskim, osobito obalnim prostorima, kao i u Rijeci od srednjega vijeka do 20. stoljeća. Za uspješan razvoj potrebna je sprega kvalitetnih pravnih propisa kojim država podržava gospodarstvo, poduzetnih pojedinaca i kapitala, kao i geopolitički položaj koji Rijeka ima. Rijeka je, kao „južni pol Srednje Europe“, kako je naziva Dubrović, doživjela uspon tijekom 18. stoljeća, a zenit tijekom postojanja Austro-Ugarske (1867.-1918.) kada je bila najvažnija luka ugarskog dijela Monarhije. Ovaj sklad prekinuo je Prvi svjetski rat i slom Austro-Ugarske 1918. godine.

Suverenitet nad Rijekom preuzela je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, 29. listopada 1918., ali ona nije imala međunarodno priznanje pa zbog ekspanzionističke politike talijanskih iredentista dolazi do savezničke okupacije, u kojoj vodeću riječ ima Italija. Započela je višegodišnja borba za riječki gospodarski emporij. Ujedinjenjem Države SHS i Kraljevine Srbije 1. prosinca 1918. u Kraljevstvo/Kraljevinu SHS nova država preuzima ovu borbu. Italija koristi svoj bolji položaj na mirovnoj konferenciji u Parizu, ali velike sile ipak nisu podržale njezine zahtjeve pa dolazi do dvostranih pregovora među državama. Dodatna komplikacija nastala je ulaskom Gabriellea D'Annunzia u Rijeku 12. rujna 1919. i njegovim proglašenjem Talijanske Regencije Kvarnera 8. rujna 1920., kojim je pokušao prvo priključiti Rijeku Italiji, a potom utemeljiti zasebnu državu. On je izbačen iz Rijeke vojnom akcijom Italije na, tzv. „krvavi Božić“ 1920. Italija i Kraljevstvo SHS su 12. studenoga 1920. u Rapallu potpisali sporazum kojim se treba utemeljiti Slobodna Država Rijeka, ali do njenog ostvarenja nije došlo. Iredentisti, iza kojih je stajala službena Italija, onemogućili su riječke autonomaše u izgradnji vlasti nakon pobjede na izborima pa je i dalje djelovala talijanska vojna uprava. Pitanje Rijeke riješeno je Rimskim ugovorima 27. siječnja 1924. kojim je najveći dio Riječke države pripao Italiji.⁵⁹

Je li je razlog višegodišnje borbe za Rijeku bio samo ostvarivanje nacionalnog

58 Perkov, A., Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva – početci od 1850. do 1918., Pazin – Pula, Politehnika Pula, 2018., str. 31-32, 36, 61, 67-68, 81-82, 88, 95.

59 Bartulović, Ž., Sušak, str. 39-50, 56-65.

interesa uz tvrdnju da je Rijeka talijanska ili oprečna želja hrvatskoga naroda u jugoslavenskoj državi? Važan čimbenik bili su gospodarski interesi. Hrvatski i slovenski gospodarski krugovi u državi trebali su Rijeku kao jedinu moderno izgrađenu luku povezanu željeznicom sa zaleđem dok beogradski gospodarstvenici i političari nisu pokazivali veliki interes za to. Italija, nasuprot tomu, nije previše marila za svoje sunarodnjake u Rijeci, već je riječko gospodarstvo „živjelo na državnoj infuziji“. Druge talijanske luke nisu htjele ostaviti „kolač“ Rijeci, već su preuzele njen promet, a to je dovelo i do propasti gospodarskih subjekata koji su ranije većinom bili povezani s ugarskim gospodarstvom. Italiji je bilo važno dobiti luku i željeznicu kako bi onemogućili da se njima koristi Kraljevina SHS. To se vidi prema graničnim crtama koje su talijanskoj strani osigurale isključiv pristup željeznici i lučkim postrojenjima. Italija je Kraljevini SHS prepustila samo manju, sušačku luku, tzv. Porto Baroš koja se tek trebala urediti za željeznički promet bez dodira s Rijekom. Pritom srbijanski gospodarstvenici i vlada u Beogradu nisu pokazali previše interesa za, npr. uređenje javnih skladišta na Sušaku do čega je došlo kreditom koji je uzeo Grad Sušak 1932./1933.

Navedimo najvažnija gospodarska pitanja i pravne akte kojima su se rješavala.

Prijedlog lučkoga konzorcija spominjan je tijekom pregovora Italije i Kraljevine SHS 1920. i 1923. Talijanska strana predlagala je objedinjavanje svih lučkih postrojenja Riječke države pa i onih na Sušaku u Kraljevini SHS u jednu upravnu cjelinu. Time Italija ne bi dala ništa od svog teritorija, ali bi ušla u, tzv. Upravni savjet koji bi imao šest članova, po dva od svih subjekata, ali bi sa svoja dva glasa mogla „zakočiti“ donošenje odluka i rad konzorcija, tj. luke. Inicijativa je zamrla kada je Rimskim sporazumima 1924. Rijeka pripala Italiji.⁶⁰

Nakon višegodišnjih pregovora, Italija i Kraljevina SHS su 20. srpnja 1925. potpisale, tzv. Nettunske konvencije koje je Kraljevina SHS ratificirala 8. listopada 1928. One u gl. V. *Služba u basenu Taon di Revel i u kanalu Rečine* sadrže odredbe o najmu riječkog lučkog bazena za potrebe Kraljevine SHS na 50 godina uz najamninu od jedne zlatne lire godišnje. Ova, naizgled povoljna, mogućnost krila je u sebi talijansku želju da Kraljevina SHS ne razvija svoja lučka postrojenja u sušačkoj luci Baroš, već koristi riječku luku i donosi prihod talijanskoj strani. Na sreću, jugoslavenski, tj. hrvatski gospodarstvenici nisu koristili taj lučki prostor.⁶¹

Nettunske konvencije sadržavale su u gl. III. *Tarife* propise o visini željezničkih tarifa za proizvode koji se prevoze do Rijeke i Sušaka. Beogradska vlada začudno je pristala na, tzv. „relacione tarife“, prema kojima cijena nije ovisila o kilometraži prijevoza pa je oštetila svoje, a ponajviše hrvatsko i slovensko gospodarstvo, jer je cijena prijevoza bila jednaka za strane luke, Rijeku i Trst. Vlada je utvrdila niže tarife za luke u Dalmaciji potičući promet prema njima. Takvo stanje potrajalo je do 1941. godine.⁶²

Nettunske konvencije su u *Sporazumima o izvršenju sporazuma o Rijeci, F.*

60 Bartulović, Ž., Sušak, str. 65-68; id., Neke lučke pravno povijesne teme, u: Riječka luka, str. 110-111; id., Iz povijesti međunarodnog položaja riječke luke, Mostar, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, XVI/2003., str. 256-257.

61 Id., Sušak, str. 74; id., Neke, str. 112, id., Iz povijesti, str. 257-258.

62 Id., Sušak, str. 214-219.

Sporazum o sticanju državljanstva uredile pitanje gospodarskih subjekata koji su bili registrirani u Rijeci. Oni subjekti koji imaju sjedište u Rijeci smatrat će se talijanskima. To je logično, ali kako su brojne tvrtke radile na prostoru Delte i Baroša koji je pripao Kraljevini SHS vidi se da vlada u Beogradu nije pokazala previše interesa da privuče takve poslovne subjekte na registraciju u njoj. Dodatno, vlada nije ništa poduzela za zaštitu subjekata u vlasništvu Hrvata registriranih u Rijeci pa je došlo do „udara“ na novčarske ustanove, npr. podružnice *Hrvatske poljodjeljske banke* i *Prve hrvatske štedionice* čiji je rad ometan talijanskim imenovanjem „komesara“. ⁶³ Osobito je zanimljiv slučaj *Brodogradilišta Lazarus* koje je bilo upisano u trgovački registar u Rijeci. Ono se nalazilo na vanjskoj strani riječkog lukobrana, a dijelom u sušačkoj luci Baroš. Nelogičnim razgraničenjem došlo je do toga da je vanjski dio lukobrana pripao Kraljevini SHS pa je Josipu Lazarusu onemogućena registracija u Rijeci. Vrlo vjerojatan razlog za to je rivalitet talijanskih brodograditelja koji nisu htjeli konkurenciju, a riječki prefekt govori o njemu s izrazito antisemitskog stajališta. Brodogradilište je registrirano na Sušaku 1929. ⁶⁴

Posebno je pitanje podjele austrougarske trgovačke flote kojom su države Antante htjele nadoknaditi gubitak svog brodovlja tijekom rata što je utvrđeno mirovnim ugovorima u St. Germaineu i Trianonu. Ugovori nisu vodili računa da je dio brodova bio u vlasništvu Hrvata koji su postali državljani novog Kraljevine SHS i time imaju drukčiji status od državljana Austrije i Mađarske. Vrhovni savjet ipak je uzeo tu činjenicu i odredio da Italija i Kraljevina SHS podijele brodovlje svojih državljana. Stoga su 7. rujna 1920. u Parizu potpisani sporazumi između Trumbića i Bertolinija o podjeli flote. No, talijanska strana prošla je bolje jer je prije sporazuma jeftino kupovala dionice i brodove od mađarskih i austrijskih vlasnika koji bi ih ionako izgubili kao dio ratne odštete, a ovako su dobili nekakvu naknadu. Sporazum je kao kriterij primijenio vlasništvo, ali prema stanju od 4. lipnja 1920., a ne 1918. Dobitak brodova omogućio je talijanskom gospodarstvu još veći utjecaj, a hrvatsko pomorsko gospodarstvo dovelo u težak položaj. ⁶⁵

Rijeka je tako gospodarski stagnirala sve do 1945., dok je susjedni Sušak, iako malih kapaciteta, ipak bio najjača luka Kraljevine SHS/Jugoslavije. Novi val gospodarskoga razvoja očekivao je ujedinjene Rijeku i Sušak u poslijeratnoj Jugoslaviji u kojoj je Rijeka ponovno bila najveća luka i sjedište brojnih gospodarskih subjekata, u novim oblicima nastalim na temelju socijalističkih pravnih propisa.

⁶³ Ibid., str. 79.

⁶⁴ Ibid., str. 212-214.

⁶⁵ Ibid., str. 54-56; id., Neke, 113-114, id., Iz povijesti, str. 261-262.

LITERATURA

1. Adamićev i Mihanovićev prijedlog osnivanja Privilegiranog ugarskog društva, prir. Labus, Nenad, u: Adamićevo doba 1780.-1830., Riječki trgovac u doba velikih promjena (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., str. 332-338.
2. Apostolova Maršavelski, Magdalena, Zagrebački Gradec – Iura possessionaria, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, 1986.
3. Bartulović, Željko, Iz povijesti međunarodnog položaja riječke luke, Mostar, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, XVI/2003., str. 249-264.
4. Bartulović, Željko, Neke lučke pravno-povijesne teme, u: Riječka luka: povijest, izgradnja, promet (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2001., str. 107-116.
5. Bartulović, Željko, Povijest hrvatskog prava i države (kompendij), Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2008./2009.
6. Bartulović, Željko, Povijest prava i države – Opća povijest, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2014.
7. Bartulović, Željko, Pravni aspekt srednjovjekovnih bratovština sa osvrtom na Rijeku, Sveti Vid: Zbornik, Rijeka, Izdavački centar Rijeke, 1995., str. 110-125.
8. Bartulović, Željko, Sušak 1919.-1947., Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Državni arhiv u Rijeci i Adamić, 2004.
9. Bartulović, Željko i Afić, Maja, Sailor's service from medieval time to modern maritime labour conventions, Rijeka, Pomorski zbornik, 55/2018., str. 11-27.
10. Berkes, Jozsef, Izgradnja riječke luke od 1868. do 1918. godine, u: Riječka luka: povijest, izgradnja, promet (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2001., str. 133-164.
11. Beuc, Ivan, Povijest država i prava na području SFRJ, Zagreb, Pravni fakultet Zagreb, 1988.
12. Beuc, Ivan, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Pravno-povijesne studije, Zagreb, Pravni fakultet Zagreb, 1985.
13. Beuc, Ivan, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945), Zagreb, Arhiv Hrvatske, 1969.
14. Boras, Mile i Margetić, Lujo, Rimsko pravo, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998.
15. Bujuklić, Žika, Rimsko privatno pravo, Beograd, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet, 2016.
16. Cvitanić, Antun, Naše srednjovjekovno pomorsko pravo, Split, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. XVI, 1979., str. 207-229.
17. Dobrovšak, Ljiljana, Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine, Zagreb, Hrvatski časopis za povijest, br. 2/2008., str. 489-516.
18. Dubrović, Ervin, Adamićevi planovi za osnutak prve banke u Rijeci, u: Adamićevo doba 1780.-1830., Riječki trgovac u doba velikih promjena (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., str. 86-89.
19. Dubrović, Ervin, Adamićevi prijedlozi za razvoj trgovine i izvoza preko riječke luke, u: Adamićevo doba 1780.-1830., Riječki trgovac u doba velikih promjena (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., str. 184-185.
20. Dubrović, Ervin, Rijeka – južni pol Srednje Europe, Rijeka, Društvo povjesničara umjetnosti Rijeke, 2018.
21. Faber, Eva, Carska gospodarska politika na Jadranu od 1717. do 1776., u: Riječka luka: povijest, izgradnja, promet (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2001., str. 67-88.
22. Fussenegger, Gertrud, Marija Terezija, Zagreb, Alfa, 1981.
23. Hauptman, Ferdo, Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma, u: Rijeka, zbornik, Zagreb, Matica hrvatska, 1953., str. 203-214.

24. Herkov, Zlatko, *Gradnja ratnih brodova u Kraljevici 1764.-1767.*, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazina i Rijeke, pos. izd., sv. 6, 1979.
25. Herkov, Zlatko, *Statut grada Rijeke*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
26. Hofmann, Viktor, *Tršćansko-riječka privilegirana kompanija 1775.-1804.*, u: *Doba modernizacije, 1780.-1830*, More, Rijeka, Srednja Europa (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 45-75.
27. https://en.wikipedia.org/wiki/Austrian_East_India_Company, posjećeno 19. prosinca 2018.
28. *Ilustrirana povijest jadranskog pomorstva*, Zagreb, Stvarnost, 1975.
29. Karajović, Emilija, *Dioklecijanov edikt o cenama*, Kragujevac, Pravni fakultet u Kragujevcu, 1997.
30. Klinger, William, *Prva globalizacija: kolonijalna ekspanzija i trgovačke kompanije*, u: *Doba modernizacije, 1780.-1830*, More, Rijeka, Srednja Europa (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 13-21.
31. Kobler, Giovanni, *Povijest Rijeke*, knj. druga, Opatija, Preluk, 1996.
32. Kostrenčić, Marko, *Pomorsko pravo u statutima primorskih naših gradova i otoka*, Zagreb, Mjesečnik pravnčkog društva u Zagrebu, 9/1914., str. 960-964. i 5/1915., str. 281-296.
33. Lukežić, Irvin, *Gospodarska komora u Rijeci od Ilirskih provincija do danas*, Rijeka, Hrvatska gospodarska komora – Županijska komora Rijeka, 2015.
34. Lukežić, Irvin, *Riječke glose, Opaske o davnim danima*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 2004.
35. Lukežić, Irvin, *Životopis Andrije Ljudevita Adamića*, u: *Adamićevo doba 1780.-1830.*, *Riječki trgovac u doba velikih promjena* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., str. 15-75.
36. Margetić, Lujo i Apostolova Maršavelska, Magdalena, *Hrvatsko srednjovjekovno pravo – vrela s komentarom*, Zagreb, Narodne novine, 1990.
37. Margetić, Lujo, *Antika i srednji vijek*, Studije, Zagreb, HAZU, Vitagraf i Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1995.
38. Margetić, Lujo, *Opća povijest prava i države*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998.
39. Margetić, Lujo, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo*, *Obvezno pravo*, Zagreb – Rijeka, HAZU, Vitagraf, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1997.
40. Margetić, Lujo, *Zagreb i Slavonija*, *Izbor studija*, Zagreb – Rijeka, HAZU, Vitagraf, Adamić, 2000.
41. Margetić, Lujo, Sirotković, Hodimir i Bartulović, Željko, *Vrela iz pravne povijesti naroda SFR Jugoslavije*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1989.
42. Perković, Alida, *Utjecaj državnih institucija na preobrazbu istarskoga gospodarstva – početci od 1850. do 1918.*, Pazin – Pula, Politehnika Pula, 2018.
43. Petranović, Anamari, *“Riječko” uz rimsko pravo (ex Statuto Terrae Fluminis anno MDXXX)*, Rijeka, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 2018., vol. 39/3, str. 25-47.
44. *Pomorska enciklopedija*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975.
45. Ress, Imre, Adamić i Mihanović na Saboru u Požunu, u: *Adamićevo doba 1780.-1830.*, *Riječki trgovac u doba velikih promjena* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2005., str. 187-221.
46. Sabljčić, Nada, *Austrijske i francuske gospodarske prilike*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780.-1830.*, *Gospodarski i društveni život* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 67-73.
47. Soos, Istvan, *Rijeka u središtu interesa mađarske politike*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780.-1830.*, *Gospodarski i društveni život* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 179-191.

48. Statut Grada Splita, Split, Književni krug Split, 1998.
49. Šišul, Nada, *Gospodarska politika Austrije i Rijeka 1780.-1830.*, u: *Doba modernizacije, 1780.-1830, More, Rijeka, Srednja Europa* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006, str. 77-99.
50. Šundrica, Zdravko, *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta*, Dubrovnik, Historijski arhiv Dubrovnik, 1972.
51. Tadić, Katica, *Riječka kasina i čitanje novina*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780.-1830., Gospodarski i društveni život* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 143-151.
52. Torcoletti, Luigi Maria, *Le confraternite fiumane*, Roma, Fiume, Rivista semestrale di Studi Fiumani, vol 2/1954., str. 83-89.
53. Toševa Karpowicz, Ljubinka, *Masonerija, politika i Rijeka (1785.-1944.)*, Rijeka, Državni arhiv u Rijeci, 2015.
54. Trkulja, Milica, *Rijeka – središte manufakturne proizvodnje*, u: *Temelji moderne Rijeke 1780.-1830., Gospodarski i društveni život* (ur. Dubrović, E.), Rijeka, Muzej grada Rijeke, 2006., str. 43-65.
55. Žic, Igor, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, Adamić, 1998.
56. Žic, Igor, *Riječki orao, venecijanski lav i rimska vučica*, Rijeka, Adamić, 2003.

Željko Bartulović*

Summary

**LEGISLATIVE ACTS IMPROVING INNOVATIVENESS
OF MERCHANTS (AN ANALYSIS OF EXAMPLES FROM
CROATIA AND RIJEKA FROM THE MIDDLE AGES TO
THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY)**

To date, the research of the legal historical aspects of the evolution of business activities and the influence of state on it has been scarcely explored. This paper analyses examples of medieval forms of business, in particular maritime types in the Adriatic area and developed without special influence of the public authorities, but by trade usage. In the Croatian inland regions however, the influence of the sovereign as the bearer of public authority on the development of economy is illustrated by the Golden Bull of 1242 and the founding of the free royal city of Gradec. The Statute of Rijeka of 1530 contains even more provisions evidencing the tendency of the local authorities to quick judicial resolving of disputes between merchants and shippers for the sake of the safety of business. A new initiative for commerce growth, particularly maritime, occurred during the 18th century when the freedom of navigation in the Adriatic Sea was proclaimed, and Rijeka and Trieste became “porto franco”. The sovereigns initiated a series of administrative and economic reforms followed by the formation of companies, rudimental joint stock companies involved in different activities and rise of individual merchants. At the beginning of the 19th century, business companies were incrementally specialising, which was supported by activities of the chamber of commerce, modern education institutions, merchandise exhibitions and the like. Economic progress was interrupted by the World War I and perennial international disputes concerning the border between Italy and the Kingdom of SHS, most notably in regard to the port and railroad, which caused an economic decline.

Keywords: *commercial subjects; the Middle Ages; 18th century; Croatia; Rijeka.*

* Željko Bartulović, Ph.D., Full Professor, University of Rijeka, Faculty of Law; zeljko@pravri.hr.

Zusammenfassung

**DIE AN FÖRDERUNG DER INNOVATION VON
HÄNDLERN GERICHTETEN RECHTSAKTE
(ANALYSE VON BEISPIELEN AUS KROATIEN UND
RIJEKA VOM MITTELALTER BIS ZU BEGINN DES
XIX. JAHRHUNDERTS)**

In diesem Beitrag wird der wenig erforschte rechtshistorische Aspekt der Entwicklung von Unternehmensformen und der Einfluss des Staates bzw. des Herrschers darauf untersucht. Im Beitrag werden Beispiele aus der Antike gegeben und manche mittelalterlichen Unternehmensformen analysiert, insbesondere diejenigen, die sich mit dem Seehandel an der Adria befassten. Diese Formen entwickelten sich durch die Handelspraxis, wobei die Gewalt keinen besonderen Einfluss darauf übte. Im kontinentalen Kroatien wird der Einfluss des Herrschers als Trägers der öffentlichen Gewalt auf die Wirtschaftsentwicklung am Beispiel der Goldenen Bulle aus dem Jahr 1242 und der Gründung freier Kaiserstadt Gradec erklärt. Das Statut von Rijeka aus dem Jahr 1530 beinhaltet mehrere Vorschriften, welche zeigen, dass die lokale Behörde nach sicherem Handelsverkehr und schneller gerichtlicher Streitbeilegung zwischen Händlern und Seemännern strebte. Neue Initiative für die Entwicklung des Handels, insbesondere des Seehandels, wurde während des XVIII. Jhs. gegeben, als die Freiheit des Seeverkehrs über Adria verkündet wurde und Trieste und Rijeka zu freien Häfen wurden. Die Herrscher führten zahlreiche verwaltungsrechtliche und wirtschaftliche Reformen durch, nach welchen die Handelsgesellschaften, beziehungsweise rudimentäre Aktiengesellschaften, gegründet wurden, die sich mit unterschiedlichen Tätigkeiten befassten. Ebenfalls stieg die Anzahl der Einzelhändler. Anfang des XIX. Jhs. begann die Spezialisierung von Handelsgesellschaften, was durch die Arbeit der Handelskammer und der modernen schulischen Institutionen, sowie auch durch wirtschaftliche Ausstellungen und andere wirtschaftsfördernden Aktivitäten untermalt wurde. Diese wirtschaftliche Entwicklung wurde durch den Ersten Weltkrieg und jahrelange völkerrechtliche Streitigkeiten über die Grenze zwischen Italien und des Königreichs SHS unterbrochen. Diese Streitigkeiten wurden meistens auf die Zugehörigkeit des Hafens und der Eisenbahn bezogen, was negative Auswirkungen für die Wirtschaft hatte.

Schlüsselwörter: *Subjekte des Handels; Mittelalter; XVIII. Jh.; Kroatien; Rijeka.*

Riassunto

**GLI ATTI GIURIDICI VOLTI A STIMOLARE
L'INNOVAZIONE DEI COMMERCianti (ANALISI DI
ESEMPI DELLA CROAZIA E DI FIUME DAL MEDIOEVO
SINO AGLI INIZI DEL XIX SECOLO)**

L'autore disamina l'aspetto storico-giuridico poco analizzato relativo allo sviluppo di forme imprenditoriali commerciali, come pure l'influenza dello Stato, ovvero dei regnanti, su di esse. Oltre alla menzione di esempi risalenti all'era antica, viene passata in rassegna anche la disamina di alcune forme imprenditoriali del medioevo, in specie relative al campo marittimo nelle zone dell'Adriatico. Tali forme si sviluppano senza uno specifico influsso del governo, e ciò soprattutto mediante le prassi commerciali. Nella parte continentale della Croazia l'influenza dei regnanti, quali detentori del potere pubblico, sullo sviluppo del commercio viene studiato sull'esempio della Crisobolla del 1242 e della fondazione del regno libero della città di Gradec. Lo Statuto di Fiume del 1530 contiene diverse disposizioni che testimoniano la tendenza del governo locale ad assicurare il commercio e la snella risoluzione di liti tra i commercianti e i marittimi. Una nuova iniziativa volta allo sviluppo del mercato, in particolare di quello marittimo, s'è avuta nel corso del XVIII secolo, quando venne proclamata la libera navigazione dell'Adriatico; epoca in cui Fiume e Trieste divennero porti franchi. I regnanti introdussero numerose riforme amministrative nel commercio, che vennero seguite dalla costituzione di compagnie commerciali: primarie società per azioni che si occupavano di diverse attività. Crebbe altresì il numero di commercianti individuali. Agli inizi del XIX secolo le società commerciali iniziarono gradualmente a specializzarsi e vennero affiancate dalla camera di commercio, da moderne istituzioni scolastiche, da fiere commerciali e da attività similari che stimolassero il mercato. Lo sviluppo commerciale venne interrotto dalla Prima Guerra mondiale e da durature liti internazionali tra l'Italia ed il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni sul confine tra l'Italia ed il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, che perlopiù riguardavano la spettanza del porto e della ferrovia, il che ebbe ripercussioni negative e condusse al crollo del commercio.

Parole chiave: *soggetti commerciali; medioevo; XVIII secolo; Croazia; Fiume.*

